

Anii '70 în România – perspective socio-politice și religioase

70'S in Romania – Socio-Political and Religious Perspectives

Pr. Ovidiu SOARE

“Dunărea de Jos” University of Galati, Romania

e-mail: ovidiu.soare@ugal.ro

Abstract: The study aims to analyze some socio-political and religious perspectives from the Romanian society of the 70s, a society in full revolutionary momentum, which after a quarter of a century of communism had gained some self-confidence and had managed to motivate its social actions and ideological; at the same time, he had also gained a certain international credibility, having a leadership attentive both to raising the standard of living of working people and to the strict application of party and state directives, for the creation of a multilaterally developed socialist society, in which to find the new type of man, educated in the spirit of Marxist-Leninist teachings. On the other hand, the Romanian Orthodox Church was present in the social and cultural life of Romanian society, through actions in accordance with Christian traditions and ordinances established over the centuries, despite the specific pressures of the communist society of those times. For a modern observer, the Romanian society of the 70s seems like a paradox. He sees a society in which both Marxist ideologies and Christian teachings and ordinances existed, of course with manifestations and intensities specific to each of them, specific to those times.

Keywords: Communism; Romanian Orthodox Church; Marxism-Leninism; Christian traditions

1. Introducere

Studiul își propune să prezinte câteva aspecte social-politice și religioase din România anilor '70, aflată oficial, din punct de vedere social-politic, în plin avânt revoluționar și care, după un sfert de veac comunist, căpătase o oarecare încredere în sine și o anumită credibilitate internațională (Cf. lucrărilor Congreselor P.C.R. prezente în bibliografia

acestui studiu)¹; o Românie în care era prezentă și Biserica, care-și păstra aceeași învățătură, pentru a-l călăuzi pe om spre *Împărăția cerească*.

Am ales această perioadă în primul rând pentru că acest articol este o continuare a studiilor și articolelor publicate în anii anteriori, care fac referire la perioada comunistă, în special a articolului ce prezintă modalitatea prin care Biserica a gestionat evenimentele social-politice și religioase din anul 1977. Atunci au avut loc mai multe evenimente care au marcat societatea românească și Biserica Ortodoxă Română. A trecut la cele veșnice Patriarhul Justinian Marina și a fost înscăunat ca patriarh al Bisericii Ortodoxe Române Iustin Moiescu. Alături de aceste două evenimente importante pentru Biserica Ortodoxă Română, un alt eveniment petrecut în anul 1977 a fost sărbătorirea unui veac de la Independența de Stat a României, din anul 1877. La toate aceste evenimente amintim și evenimentele legate de cutremurul din seara zilei de 4 martie 1977, care a lăsat urme adânci în sufletele românilor, evenimente în care a fost implicată și BOR (Soare, 2019).

În al doilea rând este perioada în care au avut loc două congrese ale P.C.R., al XI-lea și al XII-lea, precedate și urmate de o serie întreagă de conferințe, plenare și consfătuiri, care aveau rolul de a ridica conștiința revoluționară a tuturor oamenilor muncii, pentru făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintarea României spre comunism.

România anilor '70, din punctul de vedere al oficialităților acelor vremuri, reușise să-și motiveze acțiunile sociale și ideologice, atât în plan intern cât și internațional, cu o conducere atentă la tot și la toate, din care nu lipsea, mai ales la nivel declarativ, ridicarea nivelului de trai al oamenilor muncii și aplicarea cu strictețe a directivelor de partid și de stat,

---

¹ În Cuvântarea de deschidere a Congresului IX se aduc mulțumiri celor 56 de delegații de peste hotare. *Noi vedem în prezența la Congres a stimaților oaspeți încă o mărturie a legăturilor strânse, internaționale dintre partidele și popoarele noastre (aplauze), un semn de adâncă prietenie și înaltă prețuire față de partidul nostru, de poporul român, constructor al socialismului (aplauze), o manifestare a solidarității mișcării comuniste și muncitorești internaționale (aplauze). Le mulțumim tuturor pentru participarea la lucrările Congresului. (Asistența, în picioare, aplaudă îndelung).* Delegații erau atât din țările comuniste, cât și din cele capitaliste: Uniunea Sovietică, China, Germania, Ungaria, Bulgaria, Indonezia, Polonia, Italia, Grecia, S.U.A., Spania, Japonia, Chile, Grecia, Austria, Belgia, Canada, Suedia, Elveția, Portugalia, Luxemburg, Finlanda, Olanda, Danemarca, Irak, Argentina, Turcia, Iran, Iordania, Columbia, Mexic (Congresul IX, 1966, pp. 8-14). Pentru relațiile internaționale vezi și Cezar Stanciu, (2021), *Prietenul de la Belgrad, Întâlnirile Ceaușescu - Tito (1966-1979)*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște; Cezar Stanciu, (2021), *Nicolae Ceaușescu și Mișcarea comunistă internațională (1976-1976)*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște; Adrian Cojocaru, (2020), *Nicolae Ceaușescu și stânga belgiană, Contacte politice și diplomatice*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște.

pentru făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate. În toate acestea se regăsea *omul de tip nou*, educat în spiritul învățăturilor marxist-leniniste.

Pe de altă parte, Biserica Ortodoxă Română își făcea simțită prezența, în viața socială, culturală și religioasă românească, într-un mod discret, prin acțiuni conforme cu tradițiile și rânduielile creștine statornicite de veacuri, în ciuda presiunilor specifice societății comuniste din acele vremuri. Întâlnim, de asemenea anumite discursuri cu caracter apreciativ la adresa conducerii de partid și de stat a României acelor vremuri. La întrebarea de ce aceste discursuri erau prezente în spațiul Bisericii, se poate da un răspuns, în spiritul rânduielilor statornicite de veacuri în Biserica noastră. Aducem aici exemplul Sfântului Ierarh Antim Ivireanul, în cuvântul rostit la instalarea sa în scaunul de întâistătător al Bisericii din Țara Românească, în 21 februarie 1708:

Iar Dumnezeu cel mare și înalt Carele iaste închinat de toate făpturile, izvorul preînțelepciunii, adâncul cel neurmat al bunătății întru adevăr și adâncimea cea nehotărâtă a buneii îndurări, Însuși ca un stăpân și iubitoriu de oameni, să trimiță darul Duhului Sfânt pre cinstit și cel de Dumnezeu încununat cap al prealuminatului domnului și al nostru de obște de mult bine făcător, Io Constandin Basarab voevod și să-l blagoslovească dintru înălțimea lăcașului Său, ca pe Avraam, înmulțindu-i seminția din neam în neam și să-l păzească cu întreagă sănătate și cu lină pace, până la adânci bătrânețe la preainălțat scaunul mării sale, dimpreună cu toată luminata casa mării sale (Antim Didahii, p. 7).

Discursurile apreciative venite din spațiul Bisericii, de-a lungul istoriei sale, aveau, în principal, un rol pedagogic, anume acela de a-i aduce pe calea cea dreaptă pe cei ce, din binecuvântate pricini, erau rânduiți să fie vremelnici în fruntea țării, la un moment dat.

Pentru un observator din zilele noastre societatea românească din anii '70 pare un paradox. Vede o societate în care existau deopotrivă atât ideologiile marxiste cât și învățăturile și rânduielile creștine, bineînțeles cu manifestări și intensități specifice fiecăreia dintre ele. Din acest motiv și analiza societății din acea perioadă are o anumită dificultate de a fi prezentată și înțeleasă, chiar și pentru cei care trăit în acea perioadă.

Analiza socială și istorică a unei perioade istorice cu greu poate fi făcută obiectiv. Intervin inerentele nostalgii, care deformează într-o oarecare măsură realitățile istorice și sociale și dacă nu intervin nostalgia, atunci locul lor este luat de ideologiile sau perspectivele vremii, schimbătoare ca și vremea, care îngustează, de multe ori, nemilos de mult adevărul istoric.

Pe de altă parte, suntem forțați să dăm răspuns pentru orice situație sau eveniment istoric care a făcut sau nu parte din viața noastră și de cele mai multe ori acest răspuns ne este indus/impus, direct sau indirect, prin

formatul tăios al întrebărilor. Se dorește un răspuns conform așteptărilor sociale, care se statornicesc din timp în timp, în societatea noastră, așteptări sociale, care au de multe ori evoluții contradictorii².

Critici la adresa Bisericii le-am auzit și în perioada comunistă, dar și în perioada post-comunistă.

Avem de asemenea o anumită sfială de a vorbi despre epoca sau perioada comunistă, numită câteodată, în acele timpuri și Epoca de Aur³. Gândurile noastre sunt amestecate între a blama sau a lăuda perioada respectivă. Apelul la memoria noastră produce o stare de indispoziție și aproape că nici nu ne mai găsim cuvintele necesare pentru a ne prezenta în fața lumii și a noastră cu o perspectivă lămuritoare. O cauză ar fi aceea că Ceaușescu *continuă să domine amintirile românilor despre trecutul recent* (Marin, 2016). sau așa cum afirma Manuela Marin. În același timp, o stare de disconfort amestecată cu o teamă nedefinită își face apariția de fiecare dată când facem vorbire despre acea perioadă.

Frământările sunt prezente atât în interiorul nostru cât și în spațiul public. Aducem aici un exemplu actual și autorizat, cu privire la această problemă deloc simplă. Prezintăm poziția academicianului Ioan-Aurel Pop, președintele Academiei Române, din articolul *Meritocrația apusă și scrisul istoric actual*, apărut în revista *Contemporanul*, din luna iulie 2023:

Ca orice trecut și acela al românilor este pândit de felurite primejdii în abordarea sa. În esență s-au afirmat de-a lungul vremii două viziuni extreme (și, adesea, extremiste), despre trecutul românesc, una generalistă și globalizatoare și cealaltă particularistă, cu accente de excepționalism (Pop, 2023, p. 6).

Aceste două viziuni sunt exagerări care ajung de multe ori până la caricatură ale celor două curente mari de gândire în cultura modernă românească:

- Curentul europeanist, deschis spre lume și prooccidental, care constată cu regret și spirit critic, întârzierea sau defazarea românilor în raport cu civilizația și cultura etalon din vestul Europei
- Curentul protocronist, autohtonist și răsăritean, care descoperă farmecul tradițiilor noastre, ritmul nostru propriu de viață,

² Dacă în anii 90 nu era „bine” să vorbești despre regele Mihai sau să afirmi că ești regalist, iată că acum, după trei decenii, lucrurile s-au schimbat și toată lumea vorbește liniștită despre rege sau regalitate. Timpul s-a dovedit încă odată că este un foarte bun regulator socio-moral și cultural.

³ Principalul actor social, în jurul căruia gravita toată vibrația ideologică și socială, a fost Nicolae Ceaușescu și a sa Epocă de Aur. O analiză a implicațiilor social-politice care străbat timpul până în zilele noastre și care decurge din personalitatea și activitatea liderului comunist o face profesorul universitar Lavinia Betea. Amintim aici volumul doamnei profesor *Ceaușescu și epoca sa*, apărut la Editura Corint (Betea, 2021).

"veșnicia născută la sat", forța țaranului român, viețuirea prin supraviețuire și stagnare etc. (Pop, 2023, p. 6).

Exacerbarea, vulgarizarea și caricaturizarea acestor curente, onorabile și sustenabile amândouă... s-a manifestat plenar după Al Doilea Război Mondial, mai întâi sub regimul comunist și apoi, cu forță necunoscută niciodată în trecut, după 1989 (Pop, 2023, p. 6).

2. Perspective social-politice

Societatea și ideologia comunistă păstrează încă perspective nebănuite pentru noi cei de astăzi. A fost o societate plină de o *magie social-politică*, care fascinează și astăzi, într-o oarecare măsură. Și această *magie* se împletește cu o *nostalgie* la fel de fascinantă⁴. Citite acum, toate acele directive, programe, cuvântări din acea perioadă, la mai bine de trei decenii de la dispariția ei de pe scena istoriei, ele au un efect aparte, greu de explicat. Și astăzi pot fi considerate, dintr-o perspectivă a *nostalgiei*, de care am făcut vorbire, actuale și credibile. Discursul era aproape fără fisură, fiind ancorat, firește, în discursul internațional de stânga. Iată unul dintre ele, de la Plenara Comitetului Central al Partidului Comunist Român, din 1971:

Transformările revoluționare din societatea contemporană, inclusiv cele petrecute în țara noastră, marile schimbări din viața internațională și uriașa revoluție tehnico-științifică mondială produc mutații radicale în gândirea maselor largi de oameni ai muncii, au puternice repercusiuni asupra întregii dezvoltări economico-sociale a umanității (Ceaușescu, 1971, p. 11).

Înțelegem că cele ce se petreceau în țara noastră, adică transformările revoluționare, se încadrau într-o normalitate, care se regăsea și la nivel internațional, cu alte cuvinte din discurs se înțelegea că și noi eram pe calea cea bună a dezvoltării sociale, privită din perspectiva dezvoltării sociale internaționale. Discursul continuă cu același optimism, în capacitatea omului pentru a construi o societate mai bună:

Se poate afirma, fără nici o rezerva, că trăim o epocă în care dezvoltarea tumultuoasă a forțelor de producție care dinamizează întregul progres social este tot mai mult determinată de avântul științei, al cunoașterii umane în general. Producția de bunuri materiale, care înregistrează o puternică dezvoltare și activitate științifică de lărgire a orizontului cunoașterii – laturi esențiale,

---

⁴ Există o abordare și mai directă între ortodoxie și comunism, făcută de André Scrima, în cartea sa *Ortodoxia și încercarea comunismului*, apărută la Editura Humanitas, în anul 2008, în care arată, printre altele, că ținta comunismului este aceea de a împlini visul de veacuri a omenirii, acela de a face fericit pe om sau mai bine zis de a-l îndumnezei pe om, fără Dumnezeu (Scrima, 2008).

inseparabile ale activității omului – exercită o puternică înrâurire asupra conștiinței sociale a tuturor popoarelor (Ceaușescu, 1971, p. 11).

Fraza pune un accent pe activitatea politico-educativă, fără de care dezvoltarea socială a societății contemporane românești nu-și are sensul de a exista, ba chiar mai mult poate să intre într-o criză fără ieșire:

Masele populare înțeleg tot mai mult rolul hotărâtor pe care îl au în procesul producției materiale și spirituale, în întreaga dezvoltare a societății contemporane. În acest context, activitatea ideologică și politico-educativă de largire a orizontului cunoașterii capătă o tot mai mare însemnătate (Ceaușescu, 1971, p. 11).

Un citat plin de entuziasm și speranță într-o lume mai bună. Nimic din tot ceea ce este prezent în acest început de discurs nu pare a fi irațional, pentru anii '70. Discursul este în strânsă legătură chiar cu frământările din spațiul nord-american, din aceeași perioadă, unde cunoscutului eseist și analist socio-politic, Alvin Toffler, se încadra în aceeași perspectivă a progresului umanității și a mutațiilor prezente în mentalitatea și comportamentul uman.

În anul 1970, la Editura americană Random House, se publica cunoscuta carte *Future Shock*, iar în România aceeași lucrare, cu titlul *Șocul viitorului*, apărea în traducere, la Editura Politică, peste trei ani, în 1973. A fost o carte de referință în acea perioadă, atât în spațiul american, cât și în cel românesc. O carte îndrăzneată, care evidențiază avantajele și dezavantajele științei și tehnologiei și modul în care acestea schimbă, în concepția autorului, mentalități și atitudini și care ar fi trebuit să fie percepute ca fiind adevărate șocuri sociale, care să creeze reacții de uimire și chiar de refuz, față de un viitor care nu mai avea răbdare și care năvălea în casele, sufletele și în familiile oamenilor, tulburându-le liniștea ancestrală, liniște care de atunci și până acum nu a mai regăsit-o omenirea. O perspectivă care și astăzi este activă și care lucrează cu un randament ridicat.

Șocul viitorului are un *Cuvânt înainte* scris de Silviu Brucan. Introducerea, ca de altfel mai toate introducerile la cărțile mai vechi sau mai noi, apărute în spațiul occidental și publicate la noi în perioada comunistă, avea rolul de a ne face pe noi cititorii acelor vremuri, să lecturăm cartea din perspectiva marxist/leninist/comunistă a societății umane și să înțelegem că toate celelalte societăți sunt într-o criză ireversibilă, care va duce, în final, ori la dispariția lor ori, caz fericit, la trecerea spre o societate dreaptă și echitabilă, care nu poate fi alta decât societatea comunistă. Era făcută o pregătire social-politică, pentru a înțelege mai bine mesajul autorului american, fiind scoasă în evidență criza profundă a societății americane, de la sfârșitul anilor '60 și necesitatea

obiectivă ca această societate să aleagă adevărata cale de a se salva, trecerea la comunism.

„Șocul viitorului” este un produs al ambianței americane de la sfârșitul anilor '60, când mutații de o amploare fără precedent au dus la sufocarea urbană, când răsturnări bruște în modul de viață pricinuite de revoluția tehnologică s-au împletit cu explozia rasială și cu rebeliunea din universități și când pe deasupra acestor fenomene copleșitoare a izbucnit ceea ce se numește ”criza ecologică”, descoperirea alarmantă că poluarea apei, aerului și solului amenință însăși existența umană (Brucan, 1973, p. 5).

Autorul *Cuvântului înainte* propune un control social de tip comunist, al societăților capitaliste, pentru a scoate din criză societățile cuprinse de dezvoltarea tehnico-științifică, care bulversa lumea capitalistă.

Toffler mărturisește în introducerea cărții că își propune să prezinte ce se întâmplă cu oamenii când sunt copleșiți de schimbările din viața lor și cum reușesc sau nu să se adapteze viitorului (Toffler, 1973, p. 13).

Toate constatările făcute de Toffler, cu referire la criza declanșată de avansul științific, fără precedent, scot în evidență, printre altele: mobilitatea foarte mare în domeniu locurilor de muncă, ruptura cu trecutul și dispariția tradițiilor, schimbarea scăpată de sub control sau nemulțumirea celor care dețineau funcții de conducere și care se plâneau că nu mai pot ține pasul cu ultimele noutăți din domeniu.

Pe de altă parte, tot aici, Toffler afirmă că mulți din cei care își schimbă locurile de muncă și locuința, fac acest lucru pentru că simt nevoia de schimbare. *Viteza, mișcarea și chiar mutarea semnifică factori pozitivi pentru mulți* (Toffler, 1973, p. 94), unde automobilul a devenit acel instrument care îți validează integrarea în societate, încă de la 16 ani.

Amintim faptul că toate aceste cercetări Toffler le-a desfășurat din timp de 5 ani, din anul 1965 până în 1970, vizitând universități, centre de cercetare, laboratoare și agenții guvernamentale și consultând articole și studii de specialitate, pe acest domeniu (Toffler, 1973, p. 14). Deci toate aceste lucruri prezentate în cartea s-a, s-au petrecut în spațiul american în urmă cu aproape 60 de ani.

Fără îndoială că și la noi, în aceeași perioadă, lucrurile erau cam în același trend (industrializare, modernizare, migrația forței de muncă și tot ceea ce presupune o abordare modernă), însă toate se petreceau la o altă scară social-economică și cu un control social foarte riguros, din care nu lipsea educația științifică materialistă de factură marxist-leninistă. Toate progresele și succesele întreprinse în țara noastră, în orice domeniu, erau puse pe seama grijii partidului și dragostei nețărmurite a conducătorului iubit. Diferența dintre cele două discursuri este însă fundamentală.

Dacă la noi era apreciat progresul social prin dezvoltarea tumultoasă din spațiul tehnico-științific și care producea o puternică înrăurire pozitivă asupra conștiinței sociale, în spațiul american analizat de Toffler, toate aceste cuceriri tehnico-științifice erau văzute ca un șoc, ca un timp care se scurge foarte rapid și nu așteaptă ca omul să se poate adapta, ca un timp în care schimbarea mentalităților, statornicite de mii de ani, aveau ca efect dispariția tradițiilor, producând înstrăinare și dezumanizare.

3. Perspective religioase

De partea cealaltă Biserica își construia sau mai bine zis își continua discursul căutării *Împărăției fără de sfârșit*, a veșniciei, veșnicie pe care, fiecare credincios în partea avea posibilitatea să o câștige, urmând o cale verificată în timp și care presupunea răbdare, înțelepciune, statornicie, ascultare și rugăciune, multă rugăciune, atât în lăcașul Sfinte Biserici, cât și în "cămara cea sfântă" de acasă.

Biserica, prin truda ei, căuta și caută în continuare, să *umanizeze* acest ritm accelerat al dezvoltării, comunicării și mobilității, să nu facă din el un scop în sine, care-l subjugă până la urmă pe om și-i creează un disconfort și o tensiune interioară. Acest lucru se poate observa și în Biserică unde există, câte odată, o "grabă" duhovnicească în comunicare și slujire. Toți suntem afectați, chiar și acum sau mai mult acum, de acest "șoc al viitorului", observat acum mai bine de 50 de ani de către Toffler.

Ce șoc i-a cuprins, pe cei ce au părăsit, în anii industrializării comuniste, satul, locuința, școala pentru cei mici, relațiile de familie și cele interfamiliale și interpersonale sau biserica din sat. Câtă stabilitate și confort social oferea satul tradițional și Biserica, unde lucrurile nu se schimbau, ci se desfășurau într-o sacralitate, care atingevea veșnicia în fiecare zi. Mărturie mai stau încă și astăzi lăcașurile vechilor biserici din satele noastre, sau cărțile de slujba și/sau rugăciuni, care treceau de la o generație la alta, cu însemnări de zeci sau sute de ani pe ele, sau așa cum mărturisea Sextil Pușcariu în a sa *Istorie a literaturii*:

Cărțile bisericesti formau lectura aproape exclusivă în școli și în familii, ele erau hrana sufletească a obștei românești (Pușcariu, 1936, p. 6).

Și deodată, cei prinși în tumultul industrializărilor, s-au trezit într-o serie de vârtejuri neînțelese și care se mișcau cu o rapiditate aproape imposibil de măsurat, vârtejuri care erau asemănătoare cu cele petrecute, în aceeași perioadă, în spațiul american și descrise de Toffler în cartea sa⁵. Nimic nu mai era ca înainte pentru ei. Biserica, tradițiile și toate rânduielele

⁵ Vezi capitolele *Tendința de accelerare* (Toffler, 1973, pp. 31-47) și *Ritmul vieții* (Toffler, 1973, pp. 48-58).

deveneau din ce în ce mai greu de găsit, în timpul care curgea mult mai repede, iar modernitatea se instala nestingherită ca la ea acasă.

Cu toate acestea religiozitatea era prezentă atât mediul urban, cât și în cel rural. Așa cum am menționat, în rândurile de mai sus, statornicia, echilibrul, siguranța și ajutorul în fața tuturor amenințărilor venite din tumultul modernizărilor de tot felul, erau găsite în rugăciune, prezentă în bisericii, dar și în cel de acasă.

Cărțile bisericești își găseau rostul și în perioada comunistă. Chiar dacă modernitatea câștiga teren, tradițiile se *încăpățâneau* să reziste, în ciuda tuturor presiunilor ideologice. Biserica în anii '70 era o Biserică vie.

În timpul patriarhului Justinian *viața religioasă a dobândit conotații noi vazând cum, în plină perioadă atee și propagandă împotriva religiei, se puneau noi temelii de biserici iar altele se pictau și se sfințeau, fiind oferite cultului ca locașuri de rugăciune, spre bucuria spirituală a credincioșilor* (Pârvu, 2017, 120).

Prezentăm un fragment din *Cuvântul înainte* al patriarhului Justinian⁶, la cartea *Noul Testament*, apărut în anul 1972, la Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române:

Urmând rânduielilor Bisericii primare, creștinii ortodocși iau cunoștință cu cuvântul lui Dumnezeu din Sfânta Scriptură și din Sfânta Tradiție, pe de o parte din ascultarea citirilor și cântărilor solemne care se fac în biserică, în cadrul slujbelor dumnezeiești, în fiecare duminică și sărbătoare, precum și în casele lor proprii, când solicită preoților săvârșirea Sfintelor Taine, a ierurgiilor sau a altor rugăciuni pentru nevoile sufletești; iar pe de altă parte prin lectura individuală din Sfânta Scriptură sau din cărțile de zidire sufletească, în afara participării la săvârșirea serviciilor divine († Justinian, 1972, p. 3).

În volumul *Antim Ivireanul, Liturghierul, Târgoviște - 1713*, apărut în anul 2013 și îngrijit de Ana Bobu, profesor, doctor în filologie, în Anexa nr. 4, denumită *Liturghiere și Liturghii tipărite în limba română*, sunt prezentate în ordine cronologică *Liturghiarele*, începând cu cel din anul 1570, al Diaconului Coresi, tipărit la Brașov și terminând cu *Liturghierul* din anul 2012, tipărit la Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă din București, care este și astăzi în uzul Bisericii. În total sunt 115 Liturghiere. În perioada comunistă s-au tipărit 10 Liturghiere, începând cu primul, în anul 1950 și terminând cu ultimul, în anul 1989. În anii '70 s-a tipărit un singur Liturghier, în 1974 (Bobu, 2013, p. 60).

Chiar dacă în anii '70 s-a tipărit doar un singur Liturghier, el scoate în evidență stăruința Bisericii ca slujbele să fie în bună rânduială. Iată ce ne prezintă *Însemnarea* de la sfârșitul *Liturghierului*:

---

⁶ Cf. pr. Constantin Pârvu

Cu vrerea Bunului Dumnezeu, Celui în treime preaslăvit, săvârșitu-s-a tipărirea acestei noi ediții a LITURGHIERULUI românesc în anul mîntuirii 1974, luna iunie, ziua 6/Cu îndreptarea și întregirea cuprinsului acestui Liturghier s-au ostenit: Prea fericitul Părintele nostru Justinian Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române și Preotul Petre Vintilescu, profesor universitar onorar, care s-au călăuzit în alcătuirea acestei noi ediții, de gândul de a pune la îndemîna slujitorilor Sfintelor Altare un Liturghier menit să răspundă întru totul nevoilor serviciului liturgic al Bisericii noastre... întocmit cu migală, cu pricepere și cu dragoste pentru slujirea lui Hristos în adevăratul duh al Ortodoxiei (Liturghier, 1974, p. 413).

Îndreptarea și întregirea Liturghierului, făcută cu dragoste pentru slujirea lui Hristos, ne arată dăruirea și atașamentul pe care-l transmitea Biserica tuturor slujitorilor și credincioșilor pe care-i păstorea, chiar dacă societatea românească era prinsă într-o serie de transformări sociale radicale și de multe ori la limita existenței materiale și spirituale. Vedem cum Biserica își urma drumul, deloc ușor, al zidirii sufletești cu înțelepciune și echilibru, urmând exemplul ierarhilor noștri din vechime, prin tipărirea de cărți și prin slujire în duh și adevăr. Iată ce mărturisește vrednicul de pomenire Sfântul Ierarh Andrei Șaguna, în cuvântul de început la Octoihul cel Mare, tipărit la Sibiu, în 1861:

Fie numele Domnului binecuvîntat de acum și până în veac, carele așa au binevoit a hotărî în sfatul Său cel veșnic, ca Tipografia noastră să fie în stare a tipări cu spesele sale, în răstimp de unsprezece ani toate cărțile bisericesti... Tipografia noastră au încheiat tipărirea cărților bisericesti cu Octoihul cel Mare, care este visteria cea mai bogată a Teologiei Sfintei Maicii noastre Biserici, întocmită în Cântări de Evlavie și de umilință spre slujirea Tainelor dumnezeiești, și spre îndulcirea Preoților și a Credincioșilor de Dogmele cele predate de la Sfinții Apostoli și alți mari Dascăli ei lumii creștine (Octoih, 1861, pp. 1-2).

Dacă întocmirea cărților bisericesti a fost făcută spre îndulcirea preoților și a credincioșilor față de învățătura și rânduiala Bisericii, în timpul lui Șaguna, migala, priceperea și dragostea prezente la întocmirea cărților bisericesti, în Liturghierul tipărit în 1974, a fost făcută să fie la îndemîna slujitorilor Sfintelor Altare și să răspundă întru totul nevoilor serviciului liturgic în Biserica noastră.

Perioade diferite, însă aceeași grijă a Bisericii față de preoți și credincioși, din care nu lipsește, după cum am văzut, evlavia, smerenia, slujirea, îndulcirea, grija față de dogmele Bisericii, nevoile serviciului liturgic, migala, priceperea și dragostea pentru slujirea lui Hristos. Toate acestea pot fi înțelese ca fiind cuvinte cheie, ce caracterizează perspectiva social-religioasă din spațiul românesc, nu numai în perioada comunistă, ci în toate perioadele istorice în care Biserica noastră a fost prezentă.

Iată ce ne spune Mircea Tomescu, director al Bibliotecii Centrale Universitare din București în perioada 1963-1969, despre carte în general și cu referire indirectă la cartea religioasă, din spațiul românesc, în lucrarea sa *Istoria cărții românești, de la începuturi și până la 1918*, apărută la Editura Științifică, în anul 1968:

Cartea este un produs complex... este în primul rând, un fruct al minții omenești. Ea conține un întreg univers de idei și sentimente, prin mijlocirea căreia cunoaștem, studiem și trăim trecutul și prezentul și putem întrezări viitorul societății umane... Cartea și tiparul românesc au jucat un rol însemnat în dezvoltarea societății noastre, ele participând la înfăptuirea tuturor marilor acte din istoria poporului român. Cartea și tiparul au fost factori activi ai menținerii și consolidării unității spirituale a celor trei țări românești, ai făuririi și desăvârșirii statului român unitar... (Tomescu, 1968, p. 5)

Pentru a scoate în evidență universul de idei și sentimente din cărțile românești (în cea mai mare parte religioase, din trecut și prezent și cu proiecții spre viitor) și pentru a argumenta consolidarea unității spirituale a celor trei Țări Românești, venim cu un fragment de rugăciune, prezent în cadrul Sfintei Liturghii, și pe care-l regăsim ca fiind același în diferitele ediții în care a fost tipărit *Liturghierul*, de-a lungul timpului, în cele trei Țări Românești. Biserica păstrează aceeași rugăciune, rânduială și strădanie, indiferent de orânduirea social-politică care s-a perindat de-a lungul timpului.

Am ales spre exemplificare un fragment din Rugăciunea Sfintei Jertfe (Anaforaua), fragment care scoate în evidență importanța credinței noastre pentru dobândirea vieții veșnice, din care nu lipsește iubirea lui Dumnezeu-Tatăl pentru noi sau altfel spus prin slava lui Dumnezeu Tatăl și prin iubirea Lui față de lume, Fiul se jertfește pentru ca noi să dobândim mântuirea sau viața de veci (Ioan 3, 16).

Sfânt ești și Preasfânt și slava Ta este plină de măreție. Că Tu ai iubit lumea Ta atât de mult, încât pe Unul-Născut Fiul Tău L-ai dat, ca tot ce crede în El să nu piară, ci să aibă viață veșnică (Liturghier, 2012, p. 173).

În *Liturghierul* diaconului Coresi, tipărit în anul 1570 la Brașov, fragmentul se prezintă astfel:

Sfânt ești și Preasfânt și mare frîmșețea măriei Tale, ce lumea Ta așa o iubiși, că Fiiul Tău Unul-Născut dat-ai, ca tot cela ce va creade întru El nu vor peri, ce va avea viața de veaci (Coresi, Liturghier, p. 142).

Menționăm că ediția critică a *Liturghierului* lui Coresi, din care am citat fragmentul Rugăciunii Sfintei Jertfe, a fost alcătuită în cadrul Sectorului de filologie și limbă literară al Institutului de Lingvistică din București. În *Cuvântul înainte* se aduc mulțumiri la alcătuirea acestei ediții,

atât membrilor sectorului de filologie cât și prof. I. Beju⁷ de la Biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia și Sibiu pentru bunăvoința pe care ne-a arătat-o, înlesnindu-ne microfilmarea și cercetarea exemplarului unicat al Liturghierului lui Coresi (Mareș, 1968, p. 5).

Adăugăm, în continuare, același fragment, din *Dumnezeiasca Liturghie* a mitropolitului Dosoftei al Moldovei, tipărit la Iași în anul 1679 (ediția critică consultată a fost îngrijită N.A. Ursu și a văzut lumina tipărului în anul 1980, la Mănăstirea Neamț, în tipografia centrului Mitropolitan Iași, conform datelor din colofonul cărții):

Svînt ești și cu totul Svînt și de mare cuviință-i slava Ta. Carele pe lumea Ta așe o ai înrdăgit, cît pre Fiiul Tău cel Singur-Născut a-L darea, ca tot cine va crede întru dîns să nu pieie, ce să aibă viață vecinică (Dosoftei, Liturghier, p. 77).

Cel de al treilea fragment face parte din *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, tipărite de Sfântul Ierarh Martir Antim Ivireanul, în anul 1713 la Târgoviște:

Sfânt ești și Preasfânt și de mare cuviință e mărirea Ta. Carele lumea Ta așa o ai iubit, cît și pre Fiiul Tău Unul-Născut L-ai dat, ca tot cela ce crede într-însul să nu piară, ci să aibă viața de veci (Antim, Liturghier, p. 388).

Următorul fragment este din *Dumnezeieștile Liturghii*, tipărite cu binecuvântarea Sfântului Ierarh Andrei Șaguna, la Sibiu, în anul 1856:

„Sfânt ești, și Prea Sfânt, și de mare cuviință slava Ta, Carele lumea Ta așa o ai iubit, încât pre Unul Născut Fiul Tău L-ai dat, ca tot cela ce crede într-însul, că nu piară, ci că aibă viața de veci (Șaguna, Liturghier, p. 70).

Ultimul fragment, prezentat în studiul de față, este din *Liturghierul* tipărit cu binecuvântarea vrednicului de pomenire Patriarh Justinian, în anul 1974 la București, acesta fiind singurul *Liturghier* tipărit în anii '70:

Sfînt ești și Preasfînt și slava Ta este plină de măreție. Căci Tu ai iubit lumea atât de mult, încât pe Unul-Născut Fiul Tău L-ai dat, ca tot cel ce crede într-Însul să nu piară, ci să aibă viață veșnică (Liturghier, 1974, p. 123).

Aceeași învățătură, aceeași strădanie a Bisericii, indiferent de timpul istoric și de provocările lui.

După ce am arătat strădania Bisericii de a transmite același mesaj, indiferent de timp și loc, ne întoarcem la spațiul politic din perioada comunistă, pentru a scoate în evidență un fapt, care completează discursul

⁷ Beju Ioan, preot, istoric. N. 27 oct. 1906, în Apoldu de Jos, Jud. Sibiu, † 13 febr. 1994, în Sibiu. Director (1965-1975) la Biblioteca mitropolitană din Sibiu. Secretar al "despărțământului" Astra-Sibiu (1938-1944), director al Căminelor culturale din Sibiu (1938-1939), secretar al Asociației profesorilor secundari din Sibiu (1938-1945), deținut politic la Canalul Dunăre-Marea Neagră (1952-1953). Preot (1933), protopop (1965), iconom stavrofor (1968). Participant la diferite simpozioane cu caracter istoric în țară. Studii și articole în revistele teologice românești (Păcurariu, 1996, pp. 43-44).

lui Andre Scrima, amintit la nota 4 din prezentul studiu, și care arată strădania partidului unic, de această dată, de a avea un discurs formal, asemănător cu cel al Bisericii.

Ca o curiozitate, în toate cele 5 volume, ale Congreselor IX, X, XI, XII și XIII ale P.C.R., apărute în perioada 1966-1985, începutul este același, fiind diferite doar datele, la care au avut loc congresele:

- ZIUA ÎNTÎI/19 iulie 1965/Ședința de dimineață/DEȘCHIDAREA CONGRESULUI/Prima ședință a Congresului se deschide la ora 9 (Congresul IX, 1966).
- ZIUA ÎNTÎI/6 august 1969/Ședința de dimineață/DEȘCHIDAREA CONGRESULUI/Prima ședință a Congresului s-a deschis la ora 9 (Congresul X, 1969).
- ZIUA ÎNTÎI/19 noiembrie 1979/Ședința de dimineață/DEȘCHIDAREA CONGRESULUI/Prima ședință a Congresului s-a deschis la ora 9 (Congresul XII, 1981).
- ZIUA ÎNTÎI/19 noiembrie 1984/Ședința de dimineață/DEȘCHIDAREA CONGRESULUI/Prima ședință a Congresului s-a deschis la ora 9 (Congresul XIII, 1985).

Fără să-și dea seama, partidul adoptase, din punct de vedere formal, același discurs ca cel al Bisericii, pentru a arăta stabilitate, valoare și credibilitate, pe care le vedeau în discursul Bisericii. Diferența era însă fundamentală, așa cum mărturisea, pe bună dreptate, Andre Scrima în lucrarea sa *Ortodoxia și încercarea comunismului*, tot discursul lor, logic și credibil din punct de vedere social, erau unul fără Dumnezeu (Scrima, 2008).

4. În loc de încheiere

Discursul politic militant din perioada comunistă, recitat astăzi stârnește nostalgii. Frânturi din el regăsim în discursurile zilelor noastre. Acest discurs evidențiază, printre altele, nedreptatea lumii capitaliste, decadența, egoismul și lăcomia după averi și câștiguri speculative, precum și bunăstarea materială și spirituală pe care sistemul politic comunist îl garanta tuturor oamenilor muncii.

Chiar dacă societatea românească era marcată, în perioada comunistă, de ideologiile marxist-leniniste și ateiste, Biserica și-a continuat misiunea sa, aceea de ai conduce pe oameni spre mântuire.

Studiul nu dorește să scoată în evidență armonia care ar fi existat între Statul comunist și Biserica Ortodoxă Română. Cunoaștem cu toții nedreptățile, presiunile și abuzurile din acea perioadă ale statului comunist, făcute asupra Bisericii în mod particular și asupra întregii societăți în general. Într-un mod foarte înțelept toate aceste lucruri sunt

exprimate într-o formă succintă de Preafericitul Părinte Patriarh Daniel în cuvântul să *Iubirea jertfelnică a eroilor trebuie cinstită cu recunoștință*, prezent în lucrarea *Slujba parastasului pentru eroi unde afirmă următoarele*:

Hotărârea pomenirii eroilor neamului românesc la praznicul Înălțării Domnului se datorează primului Patriarh al României, Miron Cristea... Mai târziu, în timpul dictaturii comuniste, această tradiție sfântă și frumoasă românească a fost întreruptă, fiind reluată abia în anul 1990, după ce Biserica a primit libertatea de a se exprima și a-și reface tradiția sănătoasă în legătură cu prezența ei în mijlocul poporului român dreptcredincios († Daniel, 2016, pp. 5-6).

Am căutat să aduc în studiul de față (care poate fi înțeles ca o încercare de a scoate în evidență statornicia Bisericii, într-o perioadă în care ideologia marxist-leninistă era unica perspectivă socială susținută de statul comunist) atitudini, concepte și perspective, din perioada comunistă a anilor '70, prezente în lucrări apărute, în cea mai mare parte, în acea perioadă, atât în spațiul social-politic, cât și din cel religios. Lucru greu de înțeles pentru noi astăzi, care de la o vreme suntem obișnuiți să vedem totul doar în alb și negru.

Interesant este faptul că în cadrul instituțiilor de cultură ale Statului comunist vedeau lumina tiparului lucrări, studii și articole, care prezentau activitatea cărturărească din spațiul istoriei Bisericii Ortodoxe Române. Mai mult decât atât, existau și colaborări între acești cercetători și Biserica Ortodoxă Română din acea vreme.

Truda ierarhilor și a preoților cărturari, care de-a lungul istoriei noastre au căutat să lumineze calea mântuirii noastre, a fost în acea perioadă cunoscută și prin lucrările pe care cercetătorii le alcătuiau sau coordonau cu jertfelnicie și dragoste pentru adevăr.

Amintim aici pe profesorul Mircea Tomescu, director al Bibliotecii Centrale Universitare din București, cu lucrarea *Istoria cărții românești, de la începuturi pînă la 1918* (Tomescu, 1968); lingvistul și filologul Alexandru Mareș, din cadrul Institutului de lingvistică din București, cu ediția critică a *Liturghierului lui Coresi* (Coresi, Liturghier, 1969); istoricul, filologul și bibliograful Gabriel Ștrempel, director general al Bibliotecii Academiei Române, cu lucrarea în patru volume *Catalogul manuscriselor românești*⁸,

⁸ Chiar din primul volum apărut în anul 1978, la Editura Științifică și Enciclopedică, academicianul Gabriel Ștrempel mărturisește în *Cuvântul înainte următoarele: Într-un viitor, pe care-l dorim cât mai apropiat, va fi realizată, pentru întâia oară, o evidență completă a tuturor manuscriselor păstrate astăzi de-a lungul și de-a latul țării și vor fi luate măsurile ce se impun pentru restaurarea și buna lor conservare. Atunci vom avea o icoană completă a unității culturale românești, reflectată atât de strălucit în modestele manuscrise vechi, cu același înțeles în Maramureș ca și în Dobrogea, în Banat ca și în Bucovina. Orientarea în acest mare fond nu va putea fi realizată, însă, fără un Catalog descriptiv complet, care să stea la îndemâna cercetătorilor de pretutindeni. De la acest postulat am pornit atunci când ne-am asumat sarcina elaborării primei părți a corpusului – care este*

apărută în perioada 1978-1992; lingvistul, filologul și istoricul literar Neculai Alexandru Ursu, din cadrul Universității "Alexandru Ioan Cuza" din Iași, care a coordonat, printre altele, în anii '70, trei ediții critice ale Sfântului Ierarh Dosoftei, *Psaltirea în versuri, 1674* și *Dumnezeiasca Liturghie, 1679*, în colaborare cu Mitropolia Moldovei și Bucovinei din Iași, precum și *Opere 1, Versuri*, apărută la Editura Minerva⁹; lingvistul Stela Toma, care a editat *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și 1589*¹⁰, lucrare apărută tot în anii '70, la Editura Academiei Române sau lingvistul și filologul Ion Gheție, din cadrul Institutului de Lingvistică din România, care a coordonat lucrarea *Texte românești din secolul al XVI-lea*, apărută la Editura Academiei Române în anul 1982, dar elaborată în anii 1974-1976, așa cum reiese din *Cuvântul înainte* (Gheție, 1982, p. 7). Lista poate continua, cu siguranță, cu o întreagă pleiadă de cercetători, atât mireni cât și clerici, amintiți în studiile literare, istorice, sociologice sau teologice, mai vechi sau mai noi.

Bibliografie

- ***, *Biblia sau Sfânta Scriptură*, (2018), Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București.
- ***, *Liturghier*, (1974), Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București.
- ***, *Liturghier*, (2012), Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București.
- ***, *Noul Testament cu Psalmii*, (1972), Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București.
- ***, *Octoih*, (1861), Sibiu.
- † Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, (2016), *Iubirea jertfelnică a eroilor trebuie cinstită cu recunoștință, în Slujba parastasului pentru eroi*,

---

și cea mai cuprinzătoare - aceea care se referă la manuscrisele adunate de Biblioteca Academiei Române, în cei peste 110 ani de existență (Ștrempel, 1978, p. 6).

⁹ Vezi edițiile critice *Psaltirea în versuri, 1673*, Cu un cuvânt înainte Înalt Prea Sfințitul IUSTIN MOISESCU, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Sucevei (Dosoftei, *Psaltirea*, 1974), *Dumnezeiasca Liturghie*, Cu un studiu introductiv de Înalt Prea Sfințitul † TEOCTIST, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Sucevei (Dosoftei, *Liturghier*, 1980) și *Opere 1, Versuri*, cu un *Studiu introductiv* de Al. Andriescu și cu o *Notă asupra ediției de N. A. Ursu* (Dosoftei, *Opere*, 1978).

¹⁰ Stela Toma afirmă în *Introducere* faptul că cele trei psaltiri coresiene reprezintă momente importante în trecutul nostru cultural: dacă prima se situează printre cele dintâi tipărituri românești, cea de-a doua se înscrie printre primele apariții bilingve ale cărților de uz general, iar cea de-a treia subliniază progresul realizat în limba română pe o perioadă de aproximativ douăzeci de ani (Toma, 1976, p.8).

- (2016), Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, pp. 5-13.
- † Justinian, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, (1972), *Cuvânt înainte*, în *Noul Testament cu Psalmii*, (1972), Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București, pp. 3-8.
- Antim Ivireanul, (1997), *OPERE, Didahii*, Ediție de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București = Antim, Didahii.
- Antim Ivireanul, (2013), *Liturghierul, Târgoviște - 1713*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ana Bobu, Editura Miron Costin, Roman.
- Antim Ivireanul, (2015), *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii, Târgoviște, 1713*, Ediție de text, introducere, studiu filologico-lingvistic, notă asupra ediției și indice de cuvinte de Alina Camil, Postfață de Eugen Munteanu, Basilica, București = Antim, Liturghier.
- Bobu, A., (2013), *Studiu introductiv, Bibliografie și Anexe*, în Antim Ivireanul, (2013), *Liturghierul, Târgoviște - 1713*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ana Bobu, Editura Miron Costin, Roman.
- Brucan, S., (1973), *Cuvânt înainte*, în Toffler, A., (1973), *Șocul viitorului*, Editura Politică, București, pp. 5-11.
- Ceașescu, N., (1971), *Expunerea Tovarășului Nicolae Ceaușescu cu privire la programul P.C.R. pentru îmbunătățirea activității ideologice, ridicarea nivelului general al cunoașterii și educația socialistă a maselor pentru așezarea relațiilor din societatea noastră pe baza principiilor eticii și echității socialiste și comuniste*, în *Plenara Comitetului Central al Partidului Comunist Român*, (1971), Editura Politică, București, pp. 11-78.
- Cojocar, A., (2020), *Nicolae Ceaușescu și stânga belgiană, Contacte politice și diplomatice*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român, (1966), Editura Politică, București.
- Congresul al XIII-lea al Partidului Comunist Român, (1985), Editura Politică, București.
- Congresul al XII-lea al Partidului Comunist Român, (1981), Editura Politică, București.
- Congresul al XI-lea al Partidului Comunist Român, (1975), Editura Politică, București.
- Congresul al X-lea al Partidului Comunist Român, (1969), Editura Politică, București.
- Dosoftoi, (1974), *Psaltirea în versuri, 1673*, Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași = Dosoftoi, Psaltirea.

- Dosoftei, (1978), *Opere 1, Versuri*, Editura Minerva, București=Dosoftei, Opere.
- Dosoftei, (1980), *Dumnezeiasca Liturghie, 1679*, Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași = Dosoftei, Liturghier.
- Dumnezeieștile Liturghii*, (1856), Sibiu = Șaguna, Liturghier.
- Gheție, I., (1982), *Texte românești din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- Betea, L., (2021), *Ceaușescu și epoca sa*, Editura Corint, București.
- Liturghierul lui Coresi*, (1969), Text stabilit , studiu introductiv și indice de Al. Mareș, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București = Coresi, Liturghier.
- Mareș, Al., (1968), *Cuvânt înainte*, în *Liturghierul lui Coresi*, (1969), Text stabilit , studiu introductiv și indice de Al. Mareș, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, p. 5.
- Marin, M., (2016), *Nicolae Ceaușescu. Omul și cultul*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- Păcurariu, M., (1996), *Dicționarul teologilor români*, Editura Univers Enciclopedic, București.
- Pârveu, C., (2017), *Patriarhul Justinian, Mărturii, fapte și adevăr*, Basilica, București.
- Plenara Comitetului Central al Partidului Comunist Român*, (1971), Editura Politică, București.
- Pop, I.-A., (2023), *II. Meritocrația apusă și scrisul istoric actual*, în *Contemporanul. Ideea europeană*, Anul XXXIV, Nr. 7(856), Iulie 2023, București.
- Pușcariu, S., (1936), *Istoria literaturii române. Perioada veche*, Sibiu.
- Scrima, A., (2008), *Ortodoxia și încercarea comunismului*, Editura Humanitas, București.
- Soare, O., (2017), *Management Of 1977 Social And Religious Events In Romanian Orthodox Church* în „International Multidisciplinary Scientific Conference on the Dialogue between Sciences & Arts, Religion & Education,, Icoana credinței -MCDSARE/2019, ISSN 2601-8403, pp. 86-93.
- Stanciu, C., (2021), *Nicolae Ceaușescu și Mișcarea comunistă internațională (1976-1976)*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- Stanciu, C., (2021), *Prietenul de la Belgrad, Întâlnirile Ceaușescu – Tito (1966-1979)*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- Ștrempel, G., (1978), *Catalogul manuscriselor românești, B.A.R. 1-1600*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Toffler, A., (1973), *Șocol viitorului*, Editura Politică, București.

- Toma, S., (1976), *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și 1589*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- Tomescu, M., (1968), *Istoria cărții românești, de la începuturi până la 1918*, Editura Științifică, București.